

ХУДОЖНІЙ ТЕКСТ ЯК ЗАСІБ НАВЧАННЯ МОВИ І МОВЛЕННЯ

Оновлена програма з рідної мови особливу увагу приділяє комунікативній лінії, яка визначає зміст роботи над формуванням в учнів сприймати усне і писемне мовлення, відтворювати його, будувати самостійно усні і писемні висловлювання на різні теми, які необхідні учням у процесі навчання, в оволодінні майбутньою професією, у побутовому спілкуванні. Безперечно, оволодіння мовою як засобом спілкування можливе тільки в процесі мовлення. Щоб забезпечити органічний взаємозв'язок між мовною освітою і мовленнєвим розвитком учнів, програма пропонує ознайомити учнів з різними видами мовленнєвої діяльності (аудіювання, говоріння, читання, письмо), різними видами аудіювання (глобальним, детальним, критичним), різними видами читання (ознайомлювальним, вивчальним, вибіркоким)¹. Комунікативна діяльність учнів має здійснюватися у ході розв'язання ними усних і письмових завдань як на уроці, так і вдома. Зрозуміло, що ефективність роботи над формуванням в учнів комунікативних умінь пов'язана з умінням добирати мовні засоби відповідно до стилю, типу і жанру мовлення та ситуації спілкування. А для розвитку умінь використовувати мовні засоби у різних умовах спілкування необхідне не тільки запам'ятовування схем, моделей слів, словосполучень, речень, а й розуміння закономірностей їх функціонування. Тому так важливо опрацювати мовні явища (фонетичні, лексичні, граматичні) на основі тексту, тобто у контексті мовлення, де добре видно, як взаємодіють мовні одиниці у процесі комунікації, яка їх роль у вираженні думки.

---

¹ Рідна мова. Програми для загальноосвітньої школи.-К., 2001.-с.5-6.

З найвищим, найяскравішим виявом мовлення учні зустрічаються у художньому тексті, де слово переливається всіма барвами, висвічує всіма гранями, набуває здатності виражати естетичну функцію, виступає в такій ролі, до якої його може спонукати тільки справжній митець, майстер і цінитель його — письменник. Саме в художньому тексті діти зустрічаються зі словом-образом, що вже є сферою мовлення, а не явищем мови.

На жаль, у сучасній школі склалася практика дещо інша: на уроках мови діти засвоюють категорії здебільшого на окремих словах, ізольовано. Аналізують слово за фонетичним, морфемним складом, розбирають як частину мови або член речення, при цьому слово рідко пов'язують з його місцем і роллю у живому мовленні. Звідси, мабуть, бідність словника, примітивність речень, самотійних творчих робіт. Художній текст, який вивчається на уроках літератури, на уроках мови чомусь не згадується, хоча саме в ньому учні можуть простежити активне життя слова, цілеспрямований вияв усіх його граматичних категорій. Таким чином, уроки мови, побудовані на текстовій основі дають можливість учителеві впливати на формування логічного мислення дітей, вироблення умінь і навичок правильно користуватися словом у різних мовленнєвих ситуаціях, чітко усвідомлюючи значення слова в тому чи іншому контексті. Художній текст дає можливість збагатити активний словник учнів, швидше практично оволодіти нормами української літературної мови, підвищити інтерес до слова як естетичної категорії.

Важливою передумовою роботи з текстом є навчання умінню читати. У процесі читання розв'язуються різні комунікативні завдання. Учень повинен чітко усвідомлювати, з якою метою він читатиме текст:

- щоб здобути знання;
- щоб навчитися щось робити;
- щоб дістати естетичну насолоду.

Відповідно до цього обирається вид читання. Розрізняють три види читання: ознайомлювальне, вивчальне, вибіркоче.

Ознайомлювальне читання — це попереднє ознайомлення з текстом, коли читач хоче вяснити, чи стосується текст теми, яка його цікавить.

Вивчальне читання — це поглиблене, аналітичне читання, коли учень з'ясовує всі незрозумілі слова, фрагменти тексту, осмислює прочитане критично і творчо. При цьому активно працює думка школяра, пам'ять намагається відтворити сприйняте.

Вибіркове читання — це читання, при якому, охоплюючи текст загалом, учень звертає увагу лише на потрібні йому мікротеми тексту. Воно застосовується в ході роботи над текстом під час переказу, коли повторно зачитуються тільки потрібні для відтворення певних частин сюжету уривки. Учитель повинен навчити учнів свідомо вибирати той чи інший вид читання залежно від комунікативного завдання, яке перед ними стоїть.

Способи використання тексту визначаються видом знань, які учні одержуватимуть на уроці чи вдома. Під час вивчення граматичних понять текст може бути основою для проведення евристичної бесіди, яка забезпечує індуктивний шлях міркувань. Система запитань і завдань при цьому веде дітей від окремих відомих фактів до «відкриття» тої чи іншої граматичної закономірності.

Текст використовується і для постановки проблеми, в ході розв'язання якої учні «відкривають» для себе граматичне поняття, або розкривають суть граматичного правила. У процесі початкового ознайомлення з поняттям художній текст наочно розкриває його суттєві ознаки. Так, вивчаючи тему «Іменник. Назви істот та неістот», учитель використовує уривок з оповідання В.Винниченка «Гей, чи пан, чи пропав...» (підручник «Українська література» 6 клас Є.Пасічника, О.Слоньовської, стор.78-79) і ставить запитання:

- Якою частиною мови є «сірий» у тексті? Доведіть.
- Що називають слова чи кого називають: голуб , метелик, зграя, кінь, муха, дерево...?
- Ці слова називають живі предмети? Які з них називають істот?

Виділяють три способи використання тексту «залежно від змісту мовної категорії, що вивчаються, від сутності істотних ознак, які треба зіставити, а також досвіду дітей:

- безпосередній розгляд і аналіз художнього тексту або зіставлення двох текстів;
- складання зв'язного висловлювання за драматичною дією, сюжетними малюнками;
- переконструювання тексту, порівняння його з вихідним»²

Художній текст використовується на уроці повністю, коли вивчаються граматичні поняття, категорії яких найкраще проявляються у мовленні. Методом спостереження за зображувальними функціями граматичного поняття у художньому тексті учитель наочно показує роль абстрактних для дітей категорій у висловленні думки, почуття.

Так, наприклад, під час вивчення теми «Прикметник» у 6 класі учитель пропонує учням такий текст:

Неподолік Богуслава розкинулось у яру село Семигори. Воно оточене густим лісом, зеленими левадами, старими садками.

Під однією горою там стояла хата Омелька Кайдаша, яка ніби потонула в старому садку, що кидав на все подвір'я густу тінь.

Літнього дня перед паликопою Омелько майстрував вісь. Одягнений був у білій сорочці, що виділялась на фоні чорної тіні. Сонце висвітлювало здорові жиливі руки, широке сухорляве лице, високий лоб, всіяний дрібними зморшками, особливо-посічене волосся, яке блищало сивиною.

Коло повітки працювали Кайдашеві сини: Карпо і Лаврін, обидва молоді парубки, високі, довгообразі, русяві: Карпо був широкоплечий, з батьківськими карими очима, які ніби сердилися. Лаврін — рум'яний, синьоокий, привітний, ласкавий — все його обличчя дихало парубочою красою.

(І.Нечуй-Левицький «Кайдашева сім'я»)

---

² Варзацька Л.О. Навчання мови та мовлення на основі тексту.-К., 1986.-25 с.

Визначивши тему, тип і стиль мовлення учні встановлюють, що це розповідь у художньому стилі, найважливішою ознакою якого є образність. Учитель ставить запитання: «А чим досягається ця образність? Завдяки чому так яскраво змальовано портрети, що літературні персонажі сприймаються нами, як живі люди? Яка частина мови увиразнює зображувані портрети, робить їх наочнішими, живими, виявляє ставлення автора до персонажів?». Учні підкреслюють усі прикметники в тексті і переконуються, що саме вони допомагають створити яскравий портрет людини. Ознайомившись з теоретичним матеріалом підручника і виконавши ряд тренувальних вправ, шестикласники включаються у словесну творчість: за завданням учителя описують портрет мами, використовуючи прикметники. Творче завдання на основі зразка спонукає дітей до пошуку власного слова, розвиває вміння використовувати вичувані мовні одиниці в мовленні свідомо, доцільно, точно, уважно ставиться до слова.

Відомо, що вчителі, використовуючи художній текст як дидактичний матеріал на уроці, надають перевагу прозовій формі. Можливо, що це є однією з причин байдужості учнів до поетичних образів, мальовничих описів природи, якими багата поезія. Читаючи художні твори, вони, як правило, пропускають пейзаж, а у власних творах про природу, про красу полів, лук, лісів можуть сказати лише: «красивий», «прекрасний».

На необхідність роботи з поетичними творами на уроках української мови ще у 1917 році звертала увагу відомий педагог і методист М.О.Рибникова. Під час вивчення розділу «Фонетика. Орфографія» не можна звернутися до віршів П.Г.Тичини із збірки «Сонячні кларнети», яка містить ряд шедеврів пейзажної лірики. Для розвитку мовного слуху п'ятикласників даємо завдання прочитати вслух вірш «Хор лісових дзвіночків», визначити якими звуками автор передає спів дзвіночків, охарактеризувати ці звуки. Паралельно із завданнями мовного характеру учні визначають тему пейзажної мініатюри — замилювання людини природою з її огромом звуків, барв, тонів — доводять приналежність тексту до художнього стилю,

визначають художні образи. Завершується робота твором-мініатюрою про улюблену квітку. Це сприяє практичному засвоєнню засобів емоційності тексту.

У наступних класах при повторенні розділу «Фонетика. Орфоепія» можна використати поезії «Гаї шумлять», «Арфами, арфами...», у яких діти зустрінуть гармонійне поєднання слухових і зорових образів, точні і влучні порівняння, засвоять поняття «алітерація», «асонанс» та їх роль у посиленні інтонаційної виразності і музичності вірша, виділенні логічно наголошених слів.

Величезні можливості для всебічного пізнання слова дає художній текст під час вивчення розділу «Лексикологія» (5 клас) та «Лексикологія. Фразеологія» (6 клас), зокрема вірші П.Г.Тичини, у яких знайдемо прекрасні зразки авторських неологізмів. На уроці, де вивчається тема «Застарілі слова і неологізми» слід організувати роботу на основі текстів віршів збірки «Сонячні кларнети». Читаючи й аналізуючи їх лексику, діти випишуть і розглянуть будову та мотивацію тичининських новотворів, наповнених акордом музики і підслуханими у природи звуками: **акордитися, вітровіння, голосодзвонкий, нижньодзвонкий, самодзвонкий**. Учитель зверне увагу учнів на те, як природно поєднуються ці слова у вірші: *І стежив я, і я веснів; Акордились планети, Навік я взнав, що Ти не Гнів — лиш Сонячні Кларнети; Ах, нікого так я не люблю, як вітра вітровіння, його шляхи, його боління, І Землю, землю свою: Ти кобзу любиш ніжнодзвонку, а я — співаючий курай; Арфами, арфами — золотими голосними обізвалися гаї самодзвонними, йде весна запашна квітами-перлами закосичена.*

Словесник, чутливий до краси слова, залучить школярів до спостереження над живописанням зорових вражень. Адже у поета кожний зоровий образ утворено за найвищими законами художньої краси. Візьмімо, наприклад, такі слова, як : **аркодужний, бистроплин, прозор, розпрозоритись, ряснозорий, сонцеблизний, яблуновоцвіт, брунькоцвіт, зеленотіння, злотозор** та ін.: *«Глибинним будучи і пружними, чуждим і*

чужим різних бродів, я володію аркодужним перевисанням до народів;»
«Вірю яснозорно — за рікою дзвони». Ці новотвори, зігріті серцем поета, свідчать про його любов до природи, до краси навколишнього світу, до людей, до рідної мови, якій він вірно служив.

Повторюючи розділ «Лексикологія. Фразеологія» у 10 класі, учитель організує роботу на лексичному матеріалі інших поезій Тичини. Учні проаналізують вплив слів-новотворів на поетичний настрій вірша, на характеристику ліричного героя тощо, тобто визначатимуть стилістичну роль авторських неологізмів типу: *«Згадавсь чомусь Іван Франко і вічнодумна Леся Українка», «Він один сидів наструнений і себе гідний — серед усіх — творець!», «Повне літо да перелито медоцвітами нахиля. Дощик бором та перебором, переструнюючи гілля»; «Молюсь у храмах струнчастого гаю, Там блискавок замах сліпучий без краю!»; «Мир — кому ж не ясномовен? Наш народ — це ж океан! Океан повен...».*

Аналізуючи твори П.Г.Тичини не тільки щодо змісту, а й з лінгво-стилістичного боку, старшокласники щораз переконуються, що геніальний поет творив зі словом священнодійство, окрилював його і розкрилював, воно у нього квітло рясно-чисто, дивовижними фарбами. Вони вчаться у поета чути музику у шелесті липи, верби, дзвін арфи у весняному дощику і першому гromі.

Таким чином виховуємо у них надзвичайну чутливість до багатомірності й музичної довершеності слова.

В.О.Сухомлинський неодноразово підкреслював у своїх «Листах до словесника», що словесна творчість дитини, є могутнім стимулом її духовного життя. Він водив дітей у поле, в сад, до ставка і вчив знаходити «своє слово» про почуте й побачене. Його вихованці виростали небайдужими до рідної мови і слова саме завдяки цим «подорожам за словом». Цей приклад спонукає вчителя після розгляду художніх текстів непомітно перевести дітей до власної словесної творчості. Допоможуть у цьому такі ситуативні завдання:

1. Чи доводилося вам весняного (чи літнього) дня, коли цвіте акація (чи липа) чути, як гудуть бджоли у кроні дерев? Передайте почуте і свої враження поетичним рядком.
2. Відомо, що шпаки — це «імітатори веселі», вони можуть відтворити будь-який почутий звук. Спробуйте «поговорити» з ними. Перевіривши гіпотезу, запишіть власні враження від «розмови» зі шпаком у прозовій чи поетичній формі.
3. Проведіть спостереження за ластівками чи метеликами над квітником. Які зорові образи у вас виникли? Запишіть речення.
4. Чи звертали ви увагу на дерева восени? Чи всі вони скидають листя? Дуб міцнолистий тримає своє брунатне листя майже всю зиму. Чи задумувалися ви над тим, нащо дубам листя? Якби ви про це розповіли?

Поєднати вивчення мовних одиниць з розв'язанням комунікативних завдань, посилити мотивацію навчальної діяльності на уроці рідної мови допоможе побудова його на текстовій основі. Це може бути один текст або тематичний добір текстів.

Так, наприклад, до теми «Синоніми. Ознайомлення із словником синонімів» (5 кл.) обираємо тему «Моя рідна земля — Україна». Тексти (чи текст) повинні бути доступними дітям цього віку, образними, бажано знайомими дітям, тобто вивченими на уроках української літератури. Зокрема, пропонуємо вірш «Україні» Миколи Бакая, поезію «Я все люблю...» Миколи Сингаївського, Івана Франка «Земле моя...».

Україні

Горнись до тебе, Україно,
Як син до матері горнись
За тебе рідна і єдина,
Щодня я богові молюсь.
Щоби послав щасливу долю
Тобі — народу моєму,

Я все люблю

Я все люблю в своїм краю
криницю звідки воду п'ю
Та повні гомону ліси,
Та дзвони срібної роси.
Я все люблю в своїм краю.
Ось під веселкою стою,

Щоб освятив жадану волю
Що дарував тепер йому
.....
Очистимо усі джерела,
Дніпро-Славутич оживе,
І заспіваєм: «Ще не вмерла
Вкраїна наша і не вмере!»

(Микола Бакай)

Ось дощ веселий напоїв
тужавий колос рідних нив.
Я все людяю в своїм краю:
Я все люблю в своїм краю:
Найбільше матінку свою,
ласкаву, радісну, єдину...
Люблю як сонце, Батьківщину.

(М.Сингаївський)

Земле, моя всеплодющая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бою сильшіне стояти,
Дай і мені!

(Іван Франко).

Ставимо завдання:

1. Виразно прочитати вірші, тексти яких знаходяться на кожній парті. У ході виконання його учні тренуються у виразному читанні, правильному інтонуванні поезії.

Наступні завдання:

2. Знайти у текстах синонімічні вислови до слова Батьківщина.
3. Виписати у зошит.
4. Доповнити синонімічний ряд іншими словами.
5. Визначити стиль текстів, тип мовлення. Аргументовано довести приналежність текстів до художнього стилю, відшукати у віршах епітети, порівняння, метафори.
6. На матеріалі дібраних художніх засобів скласти невеличку розповідь про свій рідний край — Херсонщину у художньому стилі.

Доречними будуть і такі вправи:

1. Використавши матеріал для довідок, утворіть і запишіть словосполучення:

Люблю...

Кохаю...

Обожнюю...

(Вітчизну, матір, квіти, книги, яблука, подружку, борщ, калину, пироги).

2. Без довідкового матеріалу доберіть синоніми до слів: поле, гомін, веселка, криниця.
3. Продовжіть ряд епітетів:
Я все люблю в своїм краю:
Найбільше — матінку свою,
Ласкаву, радісну, єдину...
4. У синонімічному ряді підкресліть слова, які ви чули, читали або так говорять у вас. Складіть з ними речення.
Колодязь, криниця, студня, кирниця, фунтина, копанка, кирничка, басина.
5. До яких слів у віршах можна вжити синоніми: дорога-рідна, люба, ніжна, щира, сердешна?
6. У першому і другому текстах знайдіть слова, що зв'язують текст в єдине ціле. Чи є синонімами прикметники ласкава, радісна, єдина, весела, щаслива до слова мати? Земля? Батьківщина? Обґрунтуйте свою відповідь. Доберіть до цих слів антоніми. Які з них будуть синонімічними?
7. За наведеними прислів'ями складіть синонімічний ряд до слова Батьківщина.
  - Кожному мила рідна сторона.
  - За рідний край і життя віддай.
  - За рідною землею і в небі скучно.
  - Кожному птаху своє гніздо миле...
  - Вдома і стіни гріють. Вдома і солома їдома.

Як бачимо, навіть на невеликому художньому тексті можна організувати виконання учнями значної кількості навчальних дій, що

сприятиме виробленню відповідних умінь і навичок, засвоєнню теоретичного матеріалу.

Навчання рідної мови на основі аналізу тексту допоможе дітям краще засвоїти літературні норми сучасної української мови, збагатити словниковий запас, сформувати точне, виразне, образне власне мовлення, виробити чуйне, уважне ставлення до краси слова.

Всебічний аналіз тексту дає змогу органічно перейти від розгляду його змісту, стилю, побудови до відбору мовних засобів і таким чином вивчати будь-який мовний матеріал на мовленнєвій основі. Якщо художні тексти для уроків мови будуть добиратися з творів, що вивчаються на уроках літератури, це забезпечить тісні міжпредметні зв'язки дасть можливість перетворити ці уроки в інтегрований курс словесності.

Робота з художніми текстами різноманітного змісту також реалізує завдання культурологічної змістової лінії програми «Рідна мова» — розширює кругозір формує світогляд, збагачує знання учнів про рідну землю, її історію, культуру її народу.